

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Problemy frazeologii w kształceniu językowym uczniów.

Author: Helena Synowiec

Citation style: Synowiec Helena. (2012). Problemy frazeologii w kształceniu językowym uczniów. W: B. Nieszporek-Szamburska (red.), "Wiedza o języku i kompetencje językowe uczniów" (S. 285-297). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersytet ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Helena Synowiec

Problemy frazeologii w kształceniu językowym uczniów

Frazeologii dzieci i młodzieży poświęcono już wiele miejsca w publikacjach o charakterze badawczym i dydaktycznym. Warto jednak wrócić do tej problematyki w związku z nową rzeczywistością społeczno-komunikacyjną i kulturową oraz ze zmianami edukacyjnymi¹.

Dzięki dotychczasowym badaniom językoznawców i dydaktyków języka² sporo wiemy o frazeologii dzieci przedszkolnych oraz uczniów: o roz-

¹ Por. m.in.: *Kształcenie językowe w dobie kultury masowej i polisensorycznej*. Red. U. KOPEĆ i Z. SIBIGA. Rzeszów 2010; *Przeobrażenia w kulturze i edukacji na przełomie XX i XXI w.* Red. M. KARWATOWSKA i H. SIWIEG. Lublin 2010; K. OŻÓG: *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku*. Rzeszów 2007.

² E. POLAŃSKI: *Słownictwo uczniów. Problemy, badania, wnioski*. Warszawa 1982; M. KIELAR: *Rozwój umiejętności posługiwania się związkami frazeologicznymi przez dzieci i młodzież*. „Przegląd Pedagogiczny” 1973, nr 1–2; H. ZGÓŁKOWA: *Świat w dziecięcych słowach*. Poznań 1990; EADEM: *Język subkultur młodzieżowych*. W: *Polszczyzna 2000. Orędzie o stanie języka na przełomie tysiącleci*. Red. W. PISAREK. Kraków 1999; B. BONIECKA: *Dziecięce wyobrażenie świata. Zbiór studiów*. Lublin 2010; D. KRZYŻYK: *Z badań nad synonimią leksykalną dzieci i młodzieży*. W: *Świadomość językowa – kompetencja – dydaktyka*. Red. E. SĘKOWSKA. Warszawa 1996; D. KRZYŻYK: *Znajomość związków frazeologicznych o rodowodzie mitologicznym (na podstawie badań wśród studentów)*. W: *Język żyje. Rzecz o współczesnej polszczyźnie*. Red. K. OŻÓG. Rzeszów 2009, s. 134–141; D. KRZYŻYK, H. SYNOWIEC: *Z badań nad związkami frazeologicznymi z komponentami nazw barw w języku uczniów. (Wyniki badań, propozycje dydaktyczne)*. W: *W trosce o dobrą edukację*. Red. A. JANUS-SITARZ. Kraków 2009, s. 133–145; por. też: K. GAŚIOREK: *Abstrakta w rozwoju języka dzieci i młodzieży*. Kraków 1991; U. KOPEĆ: *Rozwój słownictwa nazywającego uczucia w języku dzieci i młodzieży*. Rzeszów 2001; D. BULA, D. KRZYŻYK, B. NIESPOREK-SZAMBURSKA, H. SYNOWIEC: *Dziecko w świecie języka*. Kraków 2004.

woju rozumienia znaczenia związków frazeologicznych (od dosłownego do metaforycznego), zasobie frazeologizmów z różnymi komponentami (np. nazw zwierząt, części ciała, barw) w języku uczniów, o rozwoju związków frazeologicznych z wybranych pól znaczeniowych, o znajomości mitologizmów, biblizmów, skrzydlatych słów, wreszcie — o błędach frazeologicznych (ich typach, mechanizmach, przyczynach), ale też o świadomych dewiacjach frazeologicznych, których młodzież dokonuje po to, by zaskoczyć odbiorcę, sprowokować, ośmieszyć itp., np.: *zaliczyć glebę* 'przewrócić się', *kleić wafla* 'rozumieć'.

Z obserwacji wynika, że młodzi ludzie dysponują bogatym repertuarem frazeologizmów należących do slangowej odmiany polszczyzny (dodajmy: wyrażenia i zwroty z tej odmiany uczniowie nierzadko przenoszą do wypowiedzi oficjalnych, np. *łapać kłimę* 'chwytać w lot, o co chodzi', nie dostrzegając w tym niestosowności (zresztą z frazeologii młodzieżowej korzystają nader często twórcy programów telewizyjnych czy radiowych); równie bogaty jest repertuar uczniowskiej frazeologii związanej z komputeryzacją i Internetem (tzw. żargon internetowy). Natomiast związki frazeologiczne należące do standardowej odmiany języka są młodzieży mniej znane — rzadziej przez nią używane i niedokładnie rozumiane³, np. *babie lato* — 'ciepłe, słoneczne, upalne lato', zamiast 'cieniutkie nitki pajęczyny unoszonej przez wiatr w ciepłe dni jesienne', *biały kruk* 'kruk o białym upierzeniu' — por. wypowiedź ucznia: *Na świecie nie ma białego kruka*, zamiast: 'coś, co jest rzadkie i osobliwe; zwłaszcza rzadka i cenna książka'.

Równolegle z badaniami nad frazeologią uczniów prowadzono analizę zagadnień frazeologicznych w podręcznikach i sposobów ich opracowania w szkole, a więc: doboru materiału z zakresu frazeologii, rozstrzygnięć metodologicznych (kryterium klasyfikacji frazeologizmów; wprowadzanie synonimicznych pojęć i terminów, np. *związek frazeologiczny*, *frazeologizm*, *idiom*, *trwałe połączenie wyrazowe*, *stały związek frazeologiczny*, *wyrażenie porównawcze*, *porównanie*), zakresu i rodzajów ćwiczeń podporządkowanych celom dydaktycznym⁴.

Wiadomo, że praca nad frazeologią w szkole wiąże się z kształceniem umiejętności językowych. Zasób utrwalonych w pamięci uczniów frazeologizmów oraz korzystanie z nich w różnych sytuacjach komunikacyjnych i różnych gatunkach wypowiedzi warunkują skuteczne porozumiewanie

³ Por. H. SYNOWIEC: *Rozumienie znaczenia związków frazeologicznych w szkole*. W: *Wybrane zagadnienia edukacji polonistycznej*. Red. H. KURCZAB, U. KOPEĆ, E. KOZŁOWSKA. Rzeszów 2002, s. 179–190.

⁴ H. SYNOWIEC: *Frazeologia w wybranych podręcznikach gimnazjalnych a potrzeby językowe uczniów*. W: „Z Teorii i Praktyki Dydaktycznej Języka Polskiego”. T. 20. Red. H. SYNOWIEC. Katowice 2009, s. 130–140.

się — sugestywne, obrazowe przekazywanie treści, wyrażanie ocen i emocji, a także rozwijanie wiedzy o człowieku, kulturze i świecie. Frazeologia stanowi bowiem świadectwo społecznych i historycznych doświadczeń, odzwierciedla dawną i współczesną kulturę, pozwala rekonstruować utrwalone w stałych związkach wyrazowych świat wartości i obraz rzeczywistości (tej zamierzchłej i tej obecnej)⁵.

Uczenie frazeologii i o frazeologii poloniści podporządkowują przede wszystkim celowi praktyczno-normatywnemu, tj. poprawnemu posługiwaniu się stałymi związkami wyrazowymi, odtwarzaniu struktury ustabilizowanych w języku wyrażen i zwrotów (np. na podstawie rozsypanek wyrazowych, rysunków, scenek sytuacyjnych), rozpoznawaniu zamierzonych innowacji w tekstach literackich⁶. Wiedzę o związkach frazeologicznych w szkole wprowadza się stopniowo i okazjonalnie; spory zasób wiadomości przypada na klasy gimnazjalne, rzadko poszerza się go w liceum, choć tu trzeba by kłaść nacisk na wspomniany już obraz świata postrzegany przez pryzmat frazeologizmów. Zazwyczaj o sposobie wprowadzania treści kształcenia decydują: koncepcja podręcznika⁷ i proponowany w nim materiał ćwiczeniowy. Uczący, wyjaśniając pojęcia i terminy, kierują się sugestiami autorów podręczników i poradników metodycznych. Nie zawsze przy tym terminologia związana z formalną klasyfikacją frazeologizmów (*wyrażenie*, *zwrot*, *fraza*) jest używana w poleceniach do ćwiczeń, nie zawsze też jest adekwatna do podawanych w ćwiczeniach przykładów. Często autorzy — a za nimi nauczyciele — stosują nazwy wariantywne (np. *wyrażenie porównawcze* — *porównanie*) albo określenia peryfrastyczne, np. *związek wyrazowy*, *trwały związek*⁸. Autorzy podręczników wykazują troskę o wyrazistą egzemplifikację materiałem frazeologicznym wprowadzanych pojęć i terminów, ale zdarza się, że nieprecyzyjnie się nimi posługują. Przykładowo: w ćwiczeniu, do którego polecenie brzmi: *Do podanych wyrażen dobierz konteksty*, posłużono się materiałem zawierającym zwroty typu: *przymykać na coś oczy*. W podręcznikach spotykamy zróżnicowany repertuar ćwiczeń. Ćwiczenia polegają na objaśnianiu znaczeń frazeologizmów i używaniu ich w kontekście zdania, uzupełnianiu składu leksykalnego związków frazeologicznych (operatory typu: *uzupełnij(cie)*, *dodaj(cie)*,

⁵ J. MAĆKIEWICZ: *Frazeologia*. W: *Wiedza o języku polskim w zreformowanej szkole*. Red. A. MIKOŁAJCZUK, J. PUZYNIŃA. Warszawa 2004, s. 107—111.

⁶ A. PAJDIŃSKA: *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*. Lublin 1993; EADEM: *Frazeologizmy w poezji współczesnej. Użycia innowacyjne*. „Polonistyka” 1991, nr 4.

⁷ Por. P. ZBRÓG: *Modele kształcenia językowego w podręcznikach do języka polskiego a potrzeby komunikacyjne uczniów*. W: *Podręczniki do kształcenia polonistycznego w zreformowanej szkole. Koncepcje, funkcje, język*. Red. H. SYNOWIEC. Kraków 2007, s. 29—42.

⁸ Por. H. SYNOWIEC: *Frazeologia w wybranych podręcznikach...*

wstaw(cie), dopisz(cie)), dobieraniu frazeologizmów synonimicznych i antonimicznych, wyjaśnianiu źródeł frazeologizmów, wyszukiwaniu związków frazeologicznych w tekstach, grupowaniu związków frazeologicznych według kryterium formalnego, określaniu ich wartości ekspresywnej, tworzeniu tekstów z wykorzystaniem podanych frazeologizmów.

Na lekcjach z zakresu frazeologii w gimnazjum przeważał — jak zaobserwowałam — tok dedukcyjno-indukcyjny: poloniści przekazywali dawkę wiadomości (czasem była to praca z podręcznikiem), a potem proponowali ćwiczenia, po których wykonaniu rzadko pojawiała się refleksja dotycząca operacji, jakich dokonali uczniowie, struktury frazeologizmów (wyrażeń rzeczownikowych, porównawczych) oraz relacji między nimi a ich jednowyrazowymi odpowiednikami. Schematyzm postępowania dydaktycznego był widoczny również na lekcjach na temat błędów frazeologicznych. Nauczyciele koncentrowali uwagę uczniów na doraźnej poprawie błędów bez wnikania w przyczyny.

W podręcznikach zostały omówione poszczególne rodzaje innowacji, poparte kilkoma reprezentatywnymi przykładami i „obudowane” ćwiczeniami: *Popraw błędy...*; *Podaj poprawną formę...* W zadaniach egzaminacyjnych wymaga się od uczniów tego samego — rozpoznania błędnego związku i dokonania jego korekty, co młodzież czyni nieraz intuicyjnie. Niewystarczająca znajomość kanonicznej postaci frazeologizmu stanowi przeszkodę w analizie modyfikacji frazeologicznych w tekstach poetyckich. Wydaje mi się, że w nauczaniu szkolnym wciąż niewystarczająco łączy się teorię językową z praktyką: dominuje często bezrefleksyjna praktyka — ćwiczenia odwołujące się do doświadczeń językowych, intuicyjne działania, albo stosuje się werbalny przekaz wiedzy, nie zawsze sfunkcjonalizowanej. Kompetencję frazeologiczną młodzieży przedstawię, odwołując się syntetycznie do wyników badań, przeprowadzanych także w ramach seminariów magisterskich⁹, a publikowanych w artykułach¹⁰.

⁹ Tematyka prac magisterskich napisanych przez studentów polonistyki Uniwersytetu Śląskiego w latach 2006–2010 pod moim kierunkiem i pod kierunkiem dr Danuty Krzyżyk koncentrowała się wokół zagadnień znajomości związków frazeologicznych z różnymi komponentami (np. nazw zwierząt, części ciała, barw) i o różnej proveniencji, poprawności językowej w zakresie frazeologii, stylistycznego wykorzystania frazeologizmów przez młodzież w różnych gatunkach tekstów, znajomości frazeologii gwarowej.

¹⁰ Por. m.in.: D. KRZYŻYK, H. SYNOWIEC: *O potrzebie badań diagnostycznych nad frazeologią uczniów*. „Język Polski w Szkole IV–VIII” 1998/1999, nr 1; H. SYNOWIEC: *Z badań nad frazeologią uczniów*. „Polonistyka” 1998, nr 2; EADEM: *Rozumienie znaczenia związków frazeologicznych w szkole*. W: *Wybrane zagadnienia...*; EADEM: *Badania nad świadomością językową uczniów w zakresie frazeologii — wyniki oraz implikacje dydaktyczne*. W: *Edukacja humanistyczna, aksjologiczna i estetyczna w świetle programów i potrzeb oświatowych*. Red. J. KIDA. Rzeszów 2001, s. 163–169; D. KRZYŻYK, H. SYNOWIEC: *Znajomość związków frazeologicznych...*

Przyjrzyjmy się następującym problemom: jak gimnazjaliści i licealiści konkretyzują pojęcie związku frazeologicznego (czy mają poczucie stabilności jego składników i globalnego znaczenia; czy znają genezę frazeologizmów); czy wiedza uczniów z frazeologii jest sfunkcjonalizowana: jak uczniowie korzystają ze związków frazeologicznych w swoich wypowiedziach (poprawnie — zgodnie ze znaczeniem, stosownie — harmonizując frazeologiczne tworzywo z formą i tematyką wypowiedzi), jakie niezamierzone innowacje występują w uczniowskich wypracowaniach; czy młodzież potrafi „odtworzyć” strukturę zniekształconej konstrukcji frazeologicznej — odkryć i poprawić błąd w cudzej wypowiedzi¹¹.

Aby ustalić, jak uczniowie rozumieją pojęcie związku frazeologicznego, nie wymagałam podania przez nich definicji, lecz wyjaśnienia własnymi słowami, co to jest związek frazeologiczny, podania kilku przykładów związków frazeologicznych, rozpoznania frazeologizmów w podanym tekście. Szkolne (zamieszczone w podręcznikach dla uczniów) definicje związku frazeologicznego uwzględniają cechy istotne tego pojęcia, na które zwraca się uwagę w definicji zamieszczonej w publikacji dla nauczycieli, por.: „Związek frazeologiczny to społecznie utrwalone połączenie wyrazowe, które — w odróżnieniu od innych związków wyrazowych — odznacza się pewną nieregularnością, polegającą przede wszystkim na tym, że jego znaczenie nie wynika ze znaczeń tworzących je wyrazów. Są to połączenia skonwencjonalizowane i powtarzalne. Z tego względu muszą być każdorazowo odtworzone z pamięci jako całość, nie zaś doraźnie tworzone na podstawie reguł składniowych”¹². Uczniowie w mniej lub bardziej rozbudowanych odpowiedziach wskazywali semantyczne i formalne cechy związku frazeologicznego, a ponadto genezę frazeologizmów oraz ich funkcję w wypowiedziach. Globalne, metaforyczne znaczenie związku frazeologicznego (aspekt semantyczny) brali pod uwagę zarówno gimnazjaliści, jak i licealiści. Pisali, że znaczenie związku frazeologicznego nie wynika ze znaczeń jego poszczególnych składników, por.:

(frazeologizmy to — H.S.) *dwa dobrane wyrazy, które mają znaczenie wspólne;*

¹¹ Materiał badawczy ekscerpowałam z wypowiedzi pisemnych uczniów, a gromadziłam za pomocą ankietowania i testowania. Punktem odniesienia przeprowadzanych analiz była siatka pojęć i terminów z frazeologii zaproponowana przez Jolantę Maćkiewicz w publikacji *Wiedza o języku polskim...*

¹² J. MAĆKIEWICZ: *Frazeologia*. W: *Wiedza o języku polskim...* Autorzy podręczników wyjaśniają, że związki frazeologiczne to zespoły wyrazów (połączenia dwu lub więcej wyrazów), które znaczą co innego niż każdy wyraz z osobna; mają utartą formę i ściśle określone znaczenie.

[...] *wyrazy tracą w nim* [związku frazeologicznym — H.S.] *dosłowne znaczenie*;

[...] *znaczą co innego, niż to wynika z pojedynczych kolejnych słów*;

[...] *kojarzą się z inną rzeczą niż użyte w nim wyrazy, np. **twardy orzech do zgryzienia** to problem do rozwiązania, trudna sprawa, a nie orzech, który trzeba rozgryźć.*

Rzadziej młodzież zauważała konwencjonalny charakter połączenia wyrazów w związkach frazeologicznych i stały układ ich komponentów, np.:

Nie można rozrywać tego połączenia; To jest tradycyjne połączenie, nigdy się ono nie zmienia, bo daje wspólne jedno znaczenie.

Zdarzały się definicje synonimiczne — za szerokie lub za wąskie, np. utożsamianie związku frazeologicznego z przysłowiem, porównaniem (wyrażeniem porównawczym), z przenośnią. Uczniowie szkół podstawowych zwrócili uwagę na antropocentryczny charakter frazeologizmów:

*związki frazeologiczne odnoszą się do ludzi..., określają wygląd i działanie (np. **blady jak ściana, uparty jak osioł, rusza się jak mucha w smole, skoczył po rozum do głowy**)¹³.*

Niektórzy z badanych skupiali się tylko na formalnych cechach związków frazeologicznych, a pomijali ich globalne znaczenie, bywało, że nakładali pojęcia: *związek frazeologiczny* — *związek składniowy*, por.:

*Związek frazeologiczny to połączenie dwóch wyrazów — rzeczownika z przymiotnikiem, np. **niedźwiedzia przysługa, wilczy apetyt**; [...] to związek rzeczownika z czasownikiem, np. **zadziiera nosa, rzucił okiem**¹⁴,*

¹³ Przypuszczam, że te spostrzeżenia uczniowie poczynili podczas lekcji w trakcie ukierunkowanych przez nauczycieli ćwiczeń i analizy tworzywa językowego takich form wypowiedzi, jak: opis postaci, sytuacji i przeżyć, charakterystyki postaci, opowiadania z dialogiem.

¹⁴ Ma to również konsekwencje w analizie składniowej zdania — zdarza się, że uczniowie traktują połączenia typu *rzucił okiem* jako dwa odrębne składniki wypowiedzi: orzeczenie (*rzucił*) + dopełnienie (*okiem*), a nie jako nierozdzielalną całość (orzeczenie wyrażone zwrotem frazeologicznym).

ale pojawiały się przykłady różnych połączeń składniowych: *zielona łąka, słoneczny dzień, czerwone jabłko, dziewczynki śpiewają*.

Wydaje się, że zależnie od tego, na co nauczyciel kładł szczególny nacisk, wykonując z uczniami ćwiczenia objaśniające istotę związku frazeologicznego, utrwalone zostały wybrane cechy tego pojęcia. Gimnazjaliści i licealiści, definiując frazeologizm, wprowadzali ponadto wiadomości o jego genezie:

*są to wyrażenia i zwroty z codziennej mowy, z życia codziennego (np. **upaść na głowę, pisać jak kura pazurem**); są wzięte z Biblii; pochodzące z mitologii.*

Przeważnie te stwierdzenia młodzież ilustrowała jednostkowymi przykładami zaczerpniętymi z podręcznika, np. *puszka Pandory, syn marnotrawny, syzyfowe prace* i najczęściej — *pięta Achillesa/achillesowa*.

Przy wyjaśnianiu pojęcia związku frazeologicznego uczniowie zwracali uwagę na funkcję pragmatyczną i wartość stylistyczną frazeologiczną w tekstach, np.:

*[...] służą do opisywania kogoś w jakimś momencie działania i sytuacji, np. **skaczą sobie do oczu, papużki-nierozłączki**;*

*[...] takie wyrażenia, przez które mówimy coś komuś nie wprost, np. **nie chow (!) głowy w piasek, masz węża w kieszeni**;*

*[...] za pomocą frazeologizmów oceniamy postępowanie ludzi albo przestrzegamy ich przed czymś, np. **rzuca groch o ścianę, nie śmiej się dziadku z czyjego wypadku**;*

*[...] używamy ich, aby wyrazić uczucia w sposób mocniejszy, np. **nie obracaj kota ogonem, nudzę się jak mops, nie wciśkaj mi kitu!**;*

*[...] Są one śmieszne i humorystyczne, np. **zjadłbym konia z kopytami**; Pomagają nam wyobrazić sobie sytuację, np. **nie pchaj palca między drzwi; ale nam dał popalić**.*

Gimnazjaliści zauważali szeroki zasięg społecznej używalności frazeologizmów:

[...] są znane wszystkim, są wszędzie — w naszej mowie codziennej, w reklamach, prasie, polityce,

jednak te spostrzeżenia nie potwierdziły się w odpowiedziach na inne pytanie ankiety:

W jakich sytuacjach używasz związków frazeologicznych?

Uczniowie pisali, że posługują się nimi na lekcjach języka polskiego, w wypracowaniach lub że wcale ich nie używają.

Semantyczne, formalne, funkcjonalne komponenty definicji związku frazeologicznego występowały w różnych konfiguracjach przy objaśnianiu tego pojęcia. Większość uczniów za istotny wyróżnik uznawała przenośne znaczenie związków frazeologicznych, rzadziej — stabilność kompozycyjną (zresztą ma to odzwierciedlenie w uczniowskich błędach frazeologicznych — przedstawianiu członów, innowacjach wymienianujących), czasem wzmiankowano o funkcji stylistycznej i rodowodzie.

Zasób podawanych przez uczniów przykładów związków frazeologicznych był różnorodny; stanowił trafną egzemplifikację pojęcia nawet wtedy, kiedy jego wyjaśnienie było nieudolnie zwerbalizowane, najczęściej przytaczano jednak przykłady tych samych frazeologizmów, które występowały w podręcznikach.

Umiejętność rozpoznawania frazeologizmów w podanym tekście ciągłym zależała od spostrzegawczości uczniów, koncentracji uwagi, a także od charakteru samego frazeologizmu (rzadko młodzież rozpoznawała „skrzydlate słowa” oraz związki frazeologiczne wywodzące się z historii). Trudniejsze niż rozpoznawanie związku frazeologicznego w tekście okazało się objaśnienie jego znaczenia¹⁵. Nawet frazeologizmy używane w polszczyźnie potocznej sprawiały młodzieży kłopoty semantyczne, np. rozszyfrowanie znaczenia wyrażenia *słomiany zapach* czy *niebieski ptak*, por. uczniowskie wyjaśnienia: *słomiany zapach* — ‘robienie czegoś z chęcią (z łatwością, lekko, szybko)’; *niebieski ptak* — ‘gołąb, gołębicą, ptak, który ma niebieskie pióra’; *mieć muchy w nosie* — ‘być zarozumiałym, niecierpliwym, mieć chory nos’.

Dosłowne odczytywanie znaczeń zdarzało się częściej uczniom klas VI niż gimnazjalistom, np. *bujać w obłokach* to ‘latać, kołysać się (samolot buja w obłokach, motyle bujały w obłokach)’; *dolewać oliwy do ognia* — ‘nie wolno dolewać oliwy do ognia, bo grozi wybuchem/bo może wybuchnąć, bo można się poparzyć’¹⁶.

¹⁵ Por. H. SYNOWIEC: *Rozumienie znaczenia związków frazeologicznych w szkole*. W: *Wybrane zagadnienia...*; D. KRZYŻYK, H. SYNOWIEC: *Z badań nad związkami frazeologicznymi z komponentami nazw barw w języku uczniów*. (Wyniki badań, propozycje dydaktyczne). W: *W trosce o dobrą edukację...*

¹⁶ Por. M. KIELAR: *Rozwój umiejętności...*

Słabo znane są frazeologizmy pochodzenia biblijnego i mitologicznego¹⁷. Nawet jeśli młodzież podawała ich źródło, np. przypowieść z Nowego Testamentu, Stary Testament, nie potrafiła wyjaśnić ich współczesnego znaczenia. Nie sprawiały uczniom kłopotu jedynie dwa wyrażenia: *zakazany owoc* i *miłosierny Samarytanin*. Młodzi ludzie w ogóle nie znają frazeologizmów recesywnych, w których skład wchodzi nazwy odległych dziś realiów: *zbić z pantałyku*, *przebierać jak w ulegątkach*¹⁸.

Młodzież gimnazjalna zazwyczaj objaśnia znaczenie frazeologizmów w sposób opisowy, odnosi je do sytuacji i zachowania konkretnej osoby, np.:

*Będę w siódmym niebie, jak zdam egzamin (zakocham się...;
zaprzyjaźnię się z Jolą; wyjadę na wycieczkę do Grecji; zdam
na prawo; pogodzę się z rodzicami).*

Czasami uczniowie podają definicje synonimiczne — zastępują frazeologizm odpowiednikiem jednowyrazowym lub — choć sporadycznie — innym związkiem frazeologicznym, np. *schować głowę w piasek* — ‘stchórzyć’; *pleść trzy po trzy* — ‘mówić, co ślina na język przyniesie’. Niesłusznie młodzież traktowała jako synonimiczne te frazeologizmy, które są podobne jedynie pod względem formalnym (zewnętrznie), a różnią się znaczeniem, np. *drzeć z kimś koty* — ‘żyć jak pies z kotem’; *spaść na cztery łapy* — ‘spaść z deszczu pod rynnę’; ‘spaść (urwać się) z choinki’.

W uczniowskich wypowiedziach dochodziło do zastępowania wybranych komponentów frazeologizmu (nie uwzględniano jego globalnego znaczenia), np. *wsadzić kij w mrowisko* — *wbić (włożyć) kij w mrowisko*.

Przejawem nieutrwalenia związku frazeologicznego — jego struktury i znaczenia — są nieuzasadnione innowacje frazeologiczne: skracające, wymienające i kontaminujące typu: *strach w oczy kole*, *nawarzyć sobie bigosu*, *stoczyć mecz*, *przemoczeni do szpiku kości*, *błysk radości w sercu*, a rzadziej — rozszerzające, np. *chodzić spać równo z kurami*, *bić głową w twardy mur*, lub regulujące, np. *siedzieć cicho jak myszka pod miotłą*, *skoczył po umysł do głowy*¹⁹. Z analizy licznych prac matu-

¹⁷ Por. J. GODYŃ: *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblizmów języka polskiego*. Kraków—Warszawa 1995; S. KOZIARA: *Frazeologia biblijna w języku polskim*. Kraków 2001; D. KRZYŻYK: *O mitologizmach w polszczyźnie*. W: *Kultura, literatura i sztuka w edukacji językowej w świetle badań empirycznych*. Red. J. KIDA. Rzeszów 2007, s. 253–259; D. KRZYŻYK: *Znajomość związków frazeologicznych o rodowodzie mitologicznym (na podstawie badań wśród studentów)*. W: *Język żyje...*

¹⁸ Znaczenia wyrazu *ulegątki* nie znała większość uczniów (nawet ze środowisk wiejskich).

¹⁹ Por. S. BĄBA: *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*. Poznań 1989; A. MARKOWSKI: *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*. Warszawa 2005.

ralnych z ostatnich lat wynika, że błędy frazeologiczne stanowią — obok składniowych — największą grupę²⁰. Mają one również konsekwencje stylistyczne, jeśli frazeologizmy nie są zharmonizowane z tematyką i formą wypowiedzi. Obserwujemy albo nadmierne nasycenie wypracowań frazeologią potoczną, np. *Jagna — baba jak rzepa; Antek dał mu popalić, [...] miał na niego haka*, albo nieuzasadniony patos spowodowany wprowadzeniem nacechowanych książkowo frazeologizmów i próbą naśladowania metaforyki tekstów poetyckich²¹.

Generalnie można zauważyć, że wraz ze słabym poziomem świadomości językowej (wiedzy o języku) obniża się wrażliwość językowa młodych ludzi²². Niezadowolające wyniki przyniosło zadanie, które polegało na rozpoznawaniu błędów frazeologicznych w tekstach. Obserwujemy też nieprzestrzeganie reguł stosowności językowej, na którą używanie frazeologii (zwłaszcza slangowej) ma silny wpływ. Przyczyn tego stanu można upatrywać nie tylko w lansowanych w mass mediach wzorcach zachowań oraz w tym, że skuteczność porozumienia stała się dziś ważniejsza niż poprawność i etykieta językowa, lecz także w zmniejszającym się wpływie czynników dydaktycznych na upowszechnianie wzorów językowych²³.

Z zarysowanych rezultatów badań wynika kilka wniosków postulatywnych:

1. W szkole trzeba wprowadzać sfunkcjonalizowaną wiedzę z frazeologii; dokładnie objaśniać istotę związku frazeologicznego, uczyć obserwowania struktury związków frazeologicznych (wyrażeń, w tym wyrażeń porównawczych, zwrotów, fraz), pokazywać wariantywność niektórych frazeologizmów oraz jej ograniczenia. Wprawdzie większość uczniów uzmysławia sobie (czasem intuicyjnie), czym jest frazeologizm, odczytuje jego metaforyczne znaczenie z kontekstu i sytuacji komunikacyjnej, ale ma słabą świadomość stabilności społecznie utrwalonego

²⁰ D. KRZYŻYK, H. SYNOWIEC: *O niektórych błędach i trudnościach składniowych w pisemnych wypowiedziach licealistów*. W: *Kształtowanie się wzorów i wzorców językowych*. Red. A. PIOTROWICZ, K. SKIBSKI, M. SZCZYSZEK. Poznań 2009, s. 119–133; K. DEUGOSZ: *Błędy leksykalne i frazeologiczne w pracach maturalnych*. W: *W kręgu zagadnień dydaktyki języka i literatury polskiej*. Red. H. SYNOWIEC. Katowice 2002, s. 538–543.

²¹ Por. H. WIŚNIEWSKA: *Pseudopoetyckość — uczniowska cecha opisów krajobrazów*. „Polonistyka” 1984, nr 4; Z. SALONI: *O kształtowaniu umiejętności pisania*. Warszawa 1979.

²² Por. H. SYNOWIEC: *Kultura języka w polskiej szkole*. W: *Polszczyzna publiczna na początku XXI wieku*. Red. E. WOLAŃSKA. Warszawa 2007, s. 28–48; A. RYPEL: *Etyka słowa w języku młodzieży szkolnej. Rozważania nie tylko lingwistyczne*. W: *Język żyje...*, s. 98–107.

²³ R. PAWŁOWSKA: *O porozumieniu językowym w nauce i szkole*. Red. J. POMIERSKA i A. LEWIŃSKA. Gdańsk 2005.

połączenia wyrazowego i nie zdaje sobie sprawy z ograniczeń wymiany komponentów. Dowodzą tego błędy frazeologiczne w wypowiedziach, niedostrzeganie zamierzonych innowacji w utworach literackich oraz nierozpoznawanie błędnych modyfikacji frazeologizmów w tekstach prasowych i użytkowych.

2. Większy niż dotąd nacisk w praktyce szkolnej trzeba położyć na znaczenie związków frazeologicznych — uczyć rozumienia frazeologizmów, występujących w różnych gatunkach wypowiedzi (potocznych, popularnonaukowych, literackich, w publicystyce), mających różne źródła. Ważne byłoby przy tym wskazywanie sposobów wyjaśniania znaczenia, a więc: podawanie parafrazy znaczeniowej lub wyrażenia synonimicznego, odczytywanie znaczenia z kontekstu wypowiedzi, korzystanie ze słowników: języka polskiego i frazeologicznych²⁴. Kierując się trudnościami uczniów i potrzebą przeciwdziałania błędom semantycznym, autorzy podręczników i nauczyciele powinni wprowadzać także związki frazeologiczne z tym samym komponentem, lecz różniące się znaczeniem oraz frazeologizmy synonimiczne. Uczniowie bowiem sporadycznie umieli podać przykłady bliskoznaczących zwrotów frazeologicznych.
3. Przemyślenia ze strony uczących wymaga dobór materiału do ćwiczeń frazeologicznych — uwzględnienia nie tylko frazeologizmów żywych w polszczyźnie potocznej, ale też recesywnych, m.in. takich, których komponenty odsyłają do realiów dawnej kultury (np. *spalić na panewce*, *kruszyć kopie*, *puścić płazem*, *znaleźć się pod pręgierzem*). One bowiem pomagają rozumieć teksty literackie, sprzyjają odkrywaniu śladów narodowej przeszłości²⁵. Dla umocnienia ciągłości tradycji większą wagę warto przywiązywać do rozumienia związków frazeologicznych o rodowodzie antycznym, biblijnym i literackim. Uczniów ze środowisk regionalnych warto zainteresować frazeologią gwarową (np. zachęcić do jej gromadzenia lub używania jako tworzywa tekstów stylizowanych: gawęd, anegdot), gdyż dialektyzmy frazeologiczne są już dziś sporadycznie używane, nawet przez młodzież mówiącą gwarą na co dzień²⁶.

²⁴ Por. m.in.: G. DZIAMSKA-LENART: *O tematycznych słownikach frazeologicznych języka polskiego*. W: *Kształtowanie się wzorów i wzorców...*; S. BABA, G. DZIAMSKA, J. LIBEREK: *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa 1995; A. KŁOSIŃSKA, E. SOBOL, A. STANKIEWICZ: *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa 2005; K. MOSIOŁEK-KŁOSIŃSKA, A. GIESIELSKA: *W kilku słowach. Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa 2001.

²⁵ Por. E. JĘDRZEJKO: *Obraz dawnej Polski językiem malowany. Uwagi o etymologii, frazeologii i paremiologii*. W: *W kręgu zagadnień dydaktyki...*, s. 604—613.

²⁶ Por. m.in. B. CZĄSTKA-SZYMON, H. SYNOWIEC: *Polszczyzna w szkole śląskiej*. Cz. 1 i 2. Katowice 1996.

4. Analizie warto poddawać również nacechowane ekspresywnie frazeologizmy, należące do slangowej – „młodzieżowej” odmiany języka, uzmysławiać ich funkcję w wypowiedziach oraz estetyczne i etyczne konsekwencje posługiwania się nimi, np. chęć poniżenia rozmówcy, regulowanie postępowania w grupie rówieśniczej (zerwanie lub podtrzymanie kontaktu językowego).
5. Pracę nad frazeologią w szkole trzeba łączyć z kształceniem sprawności komunikacyjnej²⁷. Uczniowie mają trudność nie tylko z poprawnym używaniem wyrażeń i zwrotów, ale także z dostosowaniem ich do odbiorcy i formy gatunkowej tekstu. Tymczasem autorzy podręczników i nauczyciele w poleceniach do ćwiczeń tylko czasem nakreślają ramy komunikacyjne wypowiedzi, w której uczeń ma użyć frazeologizmów. Korzystne więc byłyby ćwiczenia, polegające na zastosowaniu wyrażeń i zwrotów frazeologicznych w zaaranżowanych sytuacjach lub wymagające od ucznia celowego modyfikowania związków, np. by osiągnąć komizm, zaskoczyć odbiorcę chwytem reklamowym.
6. W doborze ćwiczeń (nie tylko frazeologicznych) nauczyciele powinni się kierować przede wszystkim stanem kompetencji językowej zespołów uczniowskich, z którymi pracują – ich trudnościami i błędami. Propozycje ćwiczeń zamieszczone w podręcznikach są niewspółmierne do indywidualnych potrzeb; warto je więc uzupełniać, sięgając po inne materiały dydaktyczne, poradniki, opracowania popularnonaukowe²⁸. W ramach ćwiczeń z dydaktyki języka trzeba z tymi publikacjami systematycznie zapoznawać studentów, ponieważ – jak pokazują badania – ich orientacja bibliograficzna jest w tym zakresie nikła, a ich wiedza o języku bywa nieugruntowana i mało sfunkcjonalizowana.

Działania dydaktyczne i refleksje nad językiem, związane z jednym tylko działem – frazeologią, wymagają przede wszystkim czasu – zaplanowania odpowiedniej liczby godzin lekcyjnych (a czas na kształcenie językowe, zwłaszcza w liceum w obecnym systemie edukacji, bardzo się skurczył). Umiejętności językowych i systemowej wiedzy o języku nie da się wykształcić w toku okazjonalnych ćwiczeń i doraźnej poprawy błędów.

²⁷ Por. H. WIŚNIEWSKA: *Bogactwo/ubóstwo słownika jako przejaw stereotypowego myślenia o sprawności językowej ucznia*. W: *W kręgu zagadnień dydaktyki...*, s. 132–141.

²⁸ Np.: E. POLAŃSKI, M. IWANOWICZ: *Słownictwo i frazeologia w szkole*. Łódź 1999; S. BABA: *Twardy orzech do zgryzienia, czyli o poprawności frazeologicznej*. Poznań 1986; J. PODRACKI: *Pułapki językowe w szkole – nie tylko*. Warszawa 2000; *Polszczyzna płata nam figle. Poradnik językowy dla każdego*. Red. J. PODRACKI. Warszawa 1993; J. BĄK: *Słownictwo i frazeologia w ćwiczeniach*. Łódź 1998; *O języku w sposób żywy i ciekawy*. Red. H. WIŚNIEWSKA. Kielce 1999.

Helena Synowiec

The problems of phraseology in language education

S u m m a r y

The paper comprises a synthesis of research findings concerning phraseology in children and adolescents. The current state of their knowledge of phraseology was taken into consideration, as well as the ways they understand the meanings of particular set phrases and use them in utterances they produce.

The author confined her attention to different levels of learners' phraseological awareness determined by factors connected to the teaching process itself, e.g. exercises included in the coursebooks applied later during the lessons.

Conclusions, which were addressed to teachers and also the coursebook authors, refer to the activities that could be undertaken in order to develop both language abilities and language awareness of the learners.

Хелена Сыновец

Проблемы фразеологии в формировании языковой компетенции учеников

Р е з ю м е

В статье представлен синтез результатов проведенных исследований в области фразеологии детей и молодежи. Учитывается состояние знаний учеников на тему фразеологии, понимание ими значений фразеологических конструкций, а также умение использовать их в речи. Обращается внимание на разный уровень фразеологического сознания учеников, обусловленный дидактическими факторами – упражнениями в школьных учебниках и их использованием на уроках. Формулируются также постулаты для учителей и авторов учебников, касающиеся действий, которые могли бы усовершенствовать язык учеников и развивать их языковое сознание.